

Márton László

Metafizika

A metafizikát a magukat racionalistának nevezők sokszor szitokszóként használják, míg mások a vallásos hit szinonimájának, legalábbis előszobájának tekintik. Koestler gondolkodásmódjára egyik meghatározás sem illik. Ő ifjúkorától a láthatatlan írás megfejtésén dolgozott: „Nincs joga rá az égnek, hogy ilyen kék legyen, s ilyen önelégülten bámuljon, ha egyszer a mosolya mögött ott rejlik a legszönyűbb titok, melyet nem fed fel, éppúgy, ahogy a felnőttek őrzik meg az embert a mosolyukkal olyankor, amikor elhatározzák, megtartanak valami titkot, könyörtelenül és törvénytelenül megtagadva az ember legszentebb jogát: a jogot a tudáshoz” - kiált fel önéletírásának első kötetében. A mondatot lázadó gyermek írta, aki a felnőttekről feltételezi, hogy a titkot birtokolják. Ugyanitt fejt ki, hogy kora gyermekségének szent szava a tudós volt (magyar kifejezést használva az angol szövegben), a felnőtt, aki a tudás teljességéhez, a láthatatlan szöveg elolvasásának és értelmezésének képességéhez nő fel. Lírai kifejezése közel áll magyar kortársához, a szellemtörténész Joó Tibor meghatározásához, aki szerint a metafizika: „Nem egyes eseményeket az élet területén, hanem azok tartalmát, a végső tartalmat - kutatja -, amely közös mindenkiben, a lényegét, amely végtől végig azonos ... ami túlmutat az emberi történelmen, magán az emberen is és a kozmosz egyetemes lényegét érinti”.

Ha így tekintünk Koestler pályájára, akkor a végtelenbe lőtt metaforikus nyílvessző egyenes pályán halad. Élete a világ és a világmindenség faggatásával telt el; a moszkvai perek háttérétől a közép-európai zsidók eredetéig, a társas ösztön működésétől a parapszichológiáig. Sokszor panaszkodott a sors igazságtalanságára, amely - kívülről tekintve - pályáját kettévágta, és olvasóit megosztotta a csak politikai pályáját és csak tudományfilozófiai munkásságát ismerők között. Halála után még nagyobb igazságtalanság érte; nevezetesen tudománytörténeti, tudományfilozófiai tevékenységét, szintézis kísérleteit, hogy helyet biztosítson a parapszichológiának a fizika és az élettan között, hívei is inkább megbocsátón, mint megértően értékelik.

Ha az eredmények oldaláról tekintjük, a távolságtartás természetesen érthető. Koestler végül is - önképe ellenére - nem volt tudós, amint erre ellenfelei számtalanszor és alig leplezett kéjjel emlékeztették; sem végzettsége, sem demonstrációinak jellege nem felelt meg a tudományos megközelítés elfogadott kritériumainak. Ráadásul önálló kísérleti tevékenysége szerény és sikertelen volt. Általában hozott anyagból, de egyszerismind igen erős empátiával és szintézisteremtő kész-

séggel dolgozott. Ha azonban mindezt a saját jövőjéről kérdezősködő gyermek, az emberiség sorsát faggató értelmiségi szemszögéből tekintjük, nos, akkor a teljesítmény nem eredményfüggő: a szándék maga a tett.

Metafizikai rendszerét ráadásul nem rendszerezve, tételszerűen tette közzé. Gyermekkori emlékfoslányoktól kezdve börtönélményeiben, regényhősök szájába adva, különböző tudományágakat megszólítva, töredékekben jelenik meg, de viszonylag könnyen rekonstruálható.

Gondolatait az áttekinthetőség kedvéért hármas osztatban összegezhetjük. Az első az óceáni érzés, a második az ebből levezethető egyéni és közösségi tudatállapot. A harmadik végül a vallás és a hit értelmezése.

Az óceáni érzés pályájának egyik állandója; önéletírásában, regényeiben és tudományfilozófiai értekezéseiben egyaránt megjelenik, mint Wagner operáinak leitmotívuma, hol a gondolat mögé rejtőzik, hol a felszínre bukkan, helyzeteként különböző alakokat ölt. Eredetét - pontatlanul - Freudnak tulajdonítja. A pszichoanalízis hatása korai írásaiban nyilvánvaló, később, amikor az emberi létről önálló modellt alakít ki, látszatra eltávolodik tőle. Freud művében azonban a fogalom egyáltalán nem központi jelentőségű. A civilizáció válságában ennyit ír róla: „Lehetetlen megszabadulni a benyomástól, hogy az emberek általában hamis mérccével mérnek - nevezetesen, hogy hatalom, siker és vagyon után futnak és másokat is ezért csodálnak, és hogy az élet igazi értékeit lebecsülik. Mindazonáltal, ha ilyen általánosságban ítélünk, elfelejtjük mennyire különböznek az emberek és lelki életük. Akadnak emberek, akiktől kortársaik nem tagadják meg csodálatukat annak ellenére, hogy nagyságuk olyan tulajdonságokon és eredményeken alapszik, amelyek teljességgel idegenek a tömegek céljaitól és eszméitől... Egy ilyen kivételes ember leveleiben barátjának nevez.¹

1) Egy kis könyvet küldtem neki, amely a vallást mint illúziót tárgyalja, és válaszában teljesen egyetértett a vallásról alkotott véleményemmel, de sajnálta, hogy nem megfelelően látom a vallásos érzés igazi forrását. Ez, amint mondja, sajátos érzés, amely állandóan együtt él, amelyet mások is osztanak vele, és véleménye szerint ember milliók is érzik. Ezt az érzést ő 'örökkévalóságnak' nevezi, valami végtelennek, határtalan - mintha 'óceáni' lenne. Ez az érzés - tette hozzá - teljes mértékben szubjektív, nem hittétel, nem biztosítja a személyes halhatatlanságot, de annak a vallásos energiának forrása, amely a különböző egyházakat és vallási rendszereket ihleti, egyéni mederbe tereli és kétségtelenül kimeríti. „Okkal tarthatja valaki magát - véli - vallásosnak ennek az óceáni érzésnek alapján, akkor is ha mindenféle hitet és illúziót megtagad”.

Freud tehát az idézett szövegben háromszor is hangsúlyozza, hogy a fogalom nem tőle származik, csupán mint egy lehetséges álláspontot idézi.

¹ Romáin Rolland.

A hetvenes években, metafizikai elképzelésének kibontása időszakában Koestler visszatér az óceáni érzés eredetére: „Freud és Piaget többek között hangsúlyozták, hogy a kisgyermek nem ismer különbséget én és környezet között ... Szellemi szimbiózisban él a világgal, az anyaméhbeli biológiai szimbiózis után. A világmindenség az énre összpontosul és az én a világmindenség... ami az óceáni érzés lehetséges eredete, melyet a művészek és misztikusok megkísérelnek egy magasabb fejlődési szinten megragadni” - írja *A vakvéletlen gyökereiben*, majd emlékeztet arra, hogy a keleti filozófiák megőrizték az „igazi én, az Atman, az egész-egy azonosságát”. Az anyaméhbeli szimbiózis Freud és Piaget mellett mindenekelőtt Ferenczi munkásságát jellemző kulcsfogalom, de Koestler erre a magyar kortársára nem hivatkozik.

A szerinte leírhatatlan óceáni érzést különböző alakokban, egymásra torlódó hasonlatokkal modulálja. „Áradtak a válasz rezgéshullámai, s valahányszor ez a hullámvészlelés elkezdődött, valami olyan állapot keletkezett, amit a misztikusok 'elragadtatásnak' neveztek s a szentek 'révületnek'; a legnagyobb és legjózanabb gondolkodású modern pszichológusok is tudták, hogy létezik ez az állapot, s 'óceáni érzésnek' nevezték el. S valóban, ilyenkor úgy feloldódik az ember személyisége, mint szemernyi só a tenger vízében; miközben mintha az egész végtelen tenger elférne ugyanebben a csipetnyi sóban. Mert többet nem tudhatni, hol leledzik a kicsinyke sószemcse térben vagy időben. Ebben az állapotban irányát veszítette a gondolat s csak köröket írva visszatért magába, mint az iránytű szála a mágneses sarok közelében; míg le nem szakadt tengelyéről, mitől kezdve szabadon lebegett a térben, mint fénynyaláb az éjben; s míg olybá nem tűnt, hogy minden gondolat s érzéklet, még maga a fájdalom és a gyönyör is egyazon fényugár spektrumvonalai, melyek csak a tudat prizmáján átbocsátva hasadnak szét színekké.”

A kifejezhetetlen kifejezését az egyéniből a közös énbe átmenet formájában kísérli meg: „A falra karcolt jelképek a végtelen értelmes és érthető kifejezésének pontos és véges esetét fejezték ki. A végtelen ködfátyolba burkolt mitikus tömeg, és ennek ellenére lehetséges valamit megtudni róla, anélkül, hogy émelyítő kétértelműségbe vesznénk. Ez hullámszerűen söpört át rajtam. A hullám szavakkal kifejezhető belátásból eredt; de ez azonnal elpárolgott, nyomában szótlán lényege maradt, a végtelen illata, az égbe lőtt nyíl rebbenése... Ezután békés folyóban, hallgatag hidak alatt lebegtem. Sehonnan sem jöttem és sehová sem tartottam. Ezután nem volt már folyó, és nem voltam én. Az Én megszűnt létezni... Az Én megszűnik, mert egyféle lelki ozmózis eredményeként kapcsolatba lép, és feloldódik az egyetemes összesben. Ezt a feloldó és szüntelenül táguló folyamatot nevezik 'óceáni érzésnek', minden feszültség levezetésének, a tökéletes katarzisanak, a minden értelmet meghaladó békének.”

Az óceáni érzés, mint a megnyugváshoz vezető elragadás először a serdülőkorban, a látszólag békés budai hegyekben jelentkezett, majd mind többször vál-

sághelyzetekben, halálközelben. Fikció formájában Rubasov kivégzésekor, tudata utolsó foszlányaként: „Egyszerre sötét lett körülötte; fölkapta testét az éjjeli tenger, és ringón sodorták tova hullámai ... A következő pillanatban, lecsapott rá a második ütés is. Aztán minden elcsöndesedett. Megint a tenger zúgását hallotta. Egy hullám a hátára vette, és lassan felemelte. A messzeségből jött feléje, méltóság-teljes komolysággal áradva; az örökkévalóság közönyével.”

Végül tulajdon életének befejezéseként, búcsúlevelében: „Azt kívánom, hogy barátaim tudják, hogy megbékélt lelkiállapotban hagyom el őket, félénken reménykedve valamiféle személytelen élet-utániban az űrön, időn és anyagon túl, értelmünk határain túl. Ez az 'óceáni érzés' gyakran segített nehéz pillanatokban, és segít most is, amikor e sorokat írom.”

Az egyéni és közös tudat, pontosabban a tudatalatti és a tudat kérdése 1958-1959-ben, indiai útján foglalkoztatta. *A jógai és a komiszárban* járja körül a tudatmódosulással kecsegtető technikákat - véleménye ekkor távolságot tartó, inkább negatív. A hindu vallásfilozófia „valóságos én” fogalmát elfogadja, de a jógik meghatározásával nem boldogul: a freudi ego és a hindu atman között keres, de nem talál közös nevezőt. A tudatalatti, a „nyugati” én és a jógik valóságos énje közötti összeférhetetlenség annyira nyugtalanítja, hogy végül a keleti filozófiát a nyugatiak számára elérhetetlennek jelenti ki. A hetvenes évek elején keletkezett *A vakvéletlen gyökereiben* szigora feloldódik, ekkor már úgy véli, hogy míg az újszülött még nem rendelkezik személyes éntudattal, addig a jógai és a misztikus már túllépett rajta.

A parapszichológiával foglalkozó tanulmányaiban a kvantumfizika, a pszichanalitikusok közös tudattalanjának és a hindu bölcsesség valódi énjének ötvözését kísérli meg. „Először is van a dolgok egysége, mely szerint minden dolog azonos önmagával, önmagából áll, és önmagával tartozik össze. Másodszor van olyan egység, egy adott teremtmény egy a többiekkel, és a világ összes része egyetlen világot alkot.” Hermész Triszmegisztoz tételét a reneszánsz idején Pico de la Mirandola fogalmazta újra, Koestler természetfilozófiáját voltaképpen erre alapozta. Feltűnő, hogy Mirandola zsidó kortársának, Jichak ben Slomo Luriának a gondolatsorba illő analógiáját a kozmosz széthasadt szilánkjairól és a részben az egészet tükröző isteni szikráról nem idézi, holott legalábbis a nevet ismerte. A kabbalisták ugyanis Koestler számára nem voltak eléggé előkelőek; míg a reneszánsz gondolkodók az emberi fejlődés előharcosaiként tiszteletet érdemeltek, addig az ugyanezen tárgyban ugyanilyen tételeket megfogalmazó zsidó gondolkodók az elmaradott, sötét középkort képviselték - sőt nem is létezhetek, mert, amint 1948-as szakítása után mániákusan ismételte, a héber irodalom az Ószövetség óta semmi érdemlegeset nem teremtett. A továbbiakban azonban a XX. századi tudomány hipotéziseivel dolgozik.

Következő tétele, hogy ha az entrópia törvénye a szervetlen világban érvényes, akkor a szerves világban antientrópiát észlelhetünk, azaz az őskáoszból egyre

bonyolultabb képződmények létrejöttét. Visszakanyarodva a Heisenberget követő fizikusok világegyetem képéhez az univerzális hab és az ebből kiemelkedő sziget-tek, valamint az űrben feltételezett folyosók, lépcsőházak hasonlatát ragadja meg és helyezi be saját metafizikai építménye tartóoszlopaiként. Ha elfogadjuk a kvantumfizika fejlődésének eredményeként, hogy a tér, az idő és az anyag a részecskék szintjén megszűnik, továbbá, hogy a lélek és a tudat fogalma nem szűkíthető az agyműködés jelenlegi eszközeinkkel észlelhető folyamatokra, nos ez esetben az emberiségen, téren és időn kívül létező közös tudat, vagy - a szemléltetés tekintetéből azonos - tudatalatti is szalonképes fogalommal válhat.

Ebből a fiatalkori munkáiban már megjelenő, de idős korában - a dolgok természeténél fogva - egyre gyakrabban visszatérő gondolatsorból az elmúlás folyamata, élők és holtak kapcsolata foglalkoztatja leginkább. A jelenségre, ha rendszerének egészét elfogadjuk, viszonylag egyszerű magyarázattal szolgál. A szellem, a tudat vagy a lélek - ezek a fogalmak itt szinonimaként kezelhetők - az egyéniből lassan, afféle csigalépcsőn haladva térnek vissza a téren és időn kívüli közös gyűjtőbe. Az élők, kivételes esetekben, ezeket a tudatfoszlányokat észlelik.

Létezik-e szimmetrikus kapcsolat a születés utáni egyéni tudat kinyílása, majd a halál utáni szétolvadása között? - kérdi az *Elet a halál után*, tanulmánykötetben (1976). „Gondolatkísérletet végezhetünk, melynek során az idő nyíla visszafelé repül, mint a végén kezdődő film. Ebben a sorrendben, az egyén tudata visszatér a gyermekéhez, egyéni létének tudata lassan feloldódik, amint visszatér az anyaméhbe. Közvetlenül a visszatérés előtt elszenvedi a némaság, a lélegzet és az élelem megvonásának traumáját... Nem tudjuk, hogy a fejlődő magzat milyen ponton válik reaktívvá, mikortól beszélhetünk tudatról vagy elméről. Ha az ontogenezistől a filogenezis felé haladunk, képtelenek vagyunk meghatározni, hogy a fejlődés mely pontján jelenik meg a tudat. Az állatokat - a férgekétől és a madaraktól az emlősökig - megfigyelő etológusok nem hajlandók kijelölni a határt, a neurofizikusok gerinc-tudatról beszélnek, a biológusok a protozonok protoplazmikus tudatáról.

A születés az egyén fejlődésének drámai változása, de csupán a szerves lét egyik fajtájából másikba képez átmenetet, míg a halál a szervesből a szervetlen létbe vezet. De a születés előtti és a halál utáni lét között nincs szimmetria. A visszafelé forgatott film célja felhívni a figyelmet arra, hogy az egyéni tudat nem egyszerűen dupla vagy semmi jelenség, hanem fokok kérdése. A differenciálatlan protoplazmikus tudat egy fejlődő szervezethez csatlakozik, és fokozatosan egyéni-vé válik, majd a halál után fokozatosan egyénietlenné válik. De az egyénietlenedés nem azonos a teljes pusztulással. A kozmikus tudattal olvad össze, mint a felszínről eltűnő sziget visszatér az elsüllyed földrészhez - vagy, ha úgy tetszik - Atman visszatér Brámánhoz".

Koestler szerint a leírt folyamatban a hangsúly a fokozatosságon van. Annak ellenére, hogy a halál után az elme és a test kapcsolata végképp megszakad,

Carington elméletére hivatkozva úgy képzelem, hogy a lélek rejtett lényege az egyetemes pszi mezőben mindig is bizonyos fokú függetlenséget élvez, sohasem olvad össze tökéletesen egy testtel. Az érzéken túli (extra-sensory) szerkezet segítségével az élet folyamata alatt is kapcsolatban maradt az egész eggyel (a Nirvánával, vagy a Fehér fényvel) majd, amikor már nincs szüksége a test eszközeire ismét összeolvad vele.

Így az egyéneken kívül helyezett vagy az egyént meghaladó közös én és az egyén tudata és tudatalattija között ma még fel nem fedett hírközlési csatornák sem elképzelhetetlenek, és ami nem elképzelhetetlen, azt Koestler el is képzelem. Számára mind a véletlen, a valószínűség-számítás által meghatározott váratlan esemény, mind a való és a túlvilág közötti kapcsolat, a szellemek megjelenése, a holtak üzenetei a meg nem fejtett, láthatatlan, de kivételes pillanatokban mégis olvasható írás részei.

A világegyetem, a kései Koestler felfogásában, tele van ilyenfajta üzenetekkel. Úgy véli, hogy a kozmikus lárma ellen védekezve agyunk csak az értelmezhető üzenetrészeket veszi fel, a szörcsögés nem jut át szűrőjén. Másként mondva az egyéni és a közös tudat közötti kapcsolatot (még) műszerünk tökéletlensége miatt nem érzékeljük. „Azt, hogy miként hat nem tudjuk. Mindössze azt tudjuk, hogy nem hathat a klasszikus okság keretein belül, mint ahogyan abba a kvantumelmélet sem illeszthető bele. Talán a véletlen gyökerei ezekből a hézagokból erednek”.²

2) Érvélesem, amint kritikussai számtalanszor szemére hányták, szelektív. A kvantumelmélet vitán felül álló - Nobel-díjjal koronázott - szerzői mellett Koestler elsősorban a filozófus Bergsonra hivatkozik. Ugyanakkor az ötvenes években kidolgozott és a távközlési technikában sikerrel alkalmazott információs elmélet következtetéseit, amely az üzenet és az ezt körülvevő lárma viszonyát, a tudat szűrő jellegét illető vélekedéseit alátámaszthatta volna, nem.

Célja, a halál utáni személytelen élet bizonyítása érdekében rendkívül heterogén forrásokat vesz igénybe; a fizika, az asztronómia, az élettan, a lélektan szaktekin-télyeitől idéz. Úgyszólván csak zárójelben hivatkozik Pico de la Mirandolára. Bergsonra, a hindu bölcsesetre. Ezúttal óvakodik a magabiztosnak tűnő és ezért támadható kijelentésektől - a legtöbbször feltételes módon fogalmaz. Korábbi írásaitól eltérve „ha... akkor, elképzelhető, valószínű, feltételezhető, akár” és ezekhez hasonló szavakkal fegyverezi le várható bírálóit. Korábbi írásaitól eltérve azonban nem meggyőzni kíván; megelégszik azzal, ha a magukat materialistának, racionalistának valló tudományos gondolkodás híveiben elhínheti a kétség magvait.

Kritikusai elsősorban azt vethették és vetették szemére, hogy a kvantumfizikát metafizikaként alkalmazó megközelítése erősen szelektív, magyarán csak azokat a forrásokat használja, amelyek elméletét alátámasztják. Ráadásul a kvantumfizika

² Tudomány és paratudomány. *Ajógi és a komisszár* magyar szöveggyűjteményében.

noha eredetileg méréseken és megfigyeléseken alapult, nem egyszerűen a jelenségeket vizsgálja, hanem fogalmakat alkot, rendszert képez, a valóság töredékeiről egyenleteket állít fel, melyeket azután a teljesnek feltételezett valósággal azonosít.

Newton, az újkori fizika atyja életének húsz évét töltötte kutatásaival, másik harminc évet metafizikai értelmezésekkel. A kései Koestlerben a tudós és a misztikus nem csak megfér egymással, de a metafizika jövőjét is a fizikától várta, a szintézist a kutató eszközök fejlődésétől és a tudósok nyíltabbá válásától remélte. „Néha csontjaimban úgy érzem, hogy a rettenetes nyomás az emberiségen... valamiféle kihívás, élettani stimulus, amely az emberi tudat új változását idézheti elő; és tartalma a szabadság új, félelemből és szenvedésből született lelki tudatossága lehet? Nem a nélkülözéstől vagy a félelemtől való szabadságra gondolok. A civilizáció kezdete óta az emberek mindig a szabadságért harcoltak, de ez a valami rettenetes elnyomástól való, negatív előjelű szabadság volt. Mélyebb és teljesebb szabadságra gondolok annál, mint amit ma képzelünk, vagy a szerves természetben bárhol találunk.”

Elmélkedéseinek alapgondolata a teleológia. Életének két utolsó évtizedében között tanulmányai mind ugyanazon bizonyítási kísérlet háttérét tárják fel; a táguló világegyetemnek, a szervetlen és szerves anyagnak, az állatvilágnak és az embernek valamiféle célja van, valamilyen irányba. S bár Koestler éppúgy nem idézi, mint ahogy a zsidó misztikusokat is egyetlen mondattal sutba vágja, levezetésének végeredménye Teilhard de Chardin Omega pontja felé tart. A világmindenség értelmes és értelmezhető, az emberi életnek célja, az emberfajnak rendeltetése van. A rejtély azonban csak a láthatatlan írás megfejtőinek tárulkozik fel, azoknak, akik a látható mögé tekintenek vagy a sorok között is olvasnak.

Ifjúkorában, a XX. század hajnalán még úgy vélte, a láthatatlan írás megfejthető: „a rejtély kulcsát nyilván csak úgy lehet megtalálni, ha az ember tovább olvas a gravitációról, az elektromosságról, a csillagászatról és a magasabb matematikáról. Tán nem azt ígérte Haeckel, hogy néhány éven belül az utolsó rejtély is megoldódik? Hátha én vagyok az a kiválasztott, aki arra születtem, hogy megoldjam?” Élete alkonyán azonban már tudomásul vette - amit sorsszerűen minden gondolkodó ember felfedez -, hogy az utolsó rejtély után újabbak következnek.

K = K jegyezte fel önmagáról. Azaz Koestler = Kepler. Amikor írói pályája megkoronázásaként a Királyi Irodalmi Társaság tagjává választották, örömmel fogadta a kitüntetést, majd megjegyezte: egy szóval több, mint kellene. Szívesebben ült volna a Royal Society, a brit Tudományos Akadémia széksorában Newton egyenesági örököseként, Erdős Pál társaságában. Végül is, ha a tudósban megfér a misztikus, a misztikus mellett is elfér egy tudós. Személyes sorsa azonban nem a megnyugvás, hanem a sors megátalkodott faggatása volt.

Koestler a vallást ennek intézményes oldaláról, a szó etimológiája felől közelíti meg: religio, ami összeköt. Az azonos hittételeket vallók közössége az egyház.

Ennek tagjait azonban nem feltétlenül, sőt nem is általában az istenségről, a túlvilágról vagy az erkölcsről hirdetett nézetek egyneműsége tereli és tartja egyben, hanem a mindennél erősebb ösztön.

„Az emberi lét egyik központi jellegzetessége tehát az a mindenekfeletti képesség, hogy egy társadalmi csoporttal és/vagy hitrendszerrel azonosuljunk. Ez az azonosulás nem veszi figyelembe a józan ész szavát, sem az egyéni érdeket, sőt figyelmen kívül hagyja az önfenntartás ösztönét... Nem kell ahhoz a tömegben menetelni, hogy valaki a nyájszellem áldozata legyen - az igaz hívő mindig rabja.”

A tétel a vallási csoportok szokásos meghatározásának ellenkezője: nem az eszmék vonzanak a hívők közösségébe - fordítva: a csoport nyomásának engedve, kiközösítéstől fenyegetve vesszük át és tartjuk meg, sokszor a józan ész szavát is elhallgattatva, a csoport értékrendjét. „A hithez nem megfontolásból csatlakozunk. Senki sem szeret bele egy nőbe, senki sem tér be az egyház kebelébe észérvek alapján. Az ész megvédhet egy hitbéli cselekedettől - de csak miután a cselekedet megtörtént és az egyén már vállalta”. Az igazi vallások igaz hívei bizonyára megrökönyödve hallgatják ezt a tételt, hiszen a XXI. században a hitehagyottak, kitértek sorsa általában nem a felnégyeltetés.

Koestler azonban máshonnan indul ki. Életének meghatározó élménye a kommunista valláshoz csatlakozás, majd a hittételek nyilvános megtagadása volt. Ez az egyház ráadásul, kevés kivételtől - mint Trockij - eltekintve nem az eretnekeket, még csak nem is az eretnekség útjára lépetteket küldte rövid úton másvilágra, hanem olyan kipróbált, sokat szenvedett híveit, akikből potenciális eretnek válhatott volna. Számára és sok millió társa számára a kommunista párt a középkori egyházat testesítette meg; a belépés a marxizmus-leninizmusnak nevezett dogmatika feltétel nélküli elfogadását, a vallás gyakorlata a vezér kultuszát, rituáléban rögzített ünneplését jelentette. És mivel totalitárius, az élet minden vonatkozását átfogó, a szabad akaratot kiiktató szervezetről volt szó, zárt életformát jelentett. A szervezetet elhagyása a külső sötétségre vettetést jelentette; a közösséget elhagyó egyén kénytelen volt szabad akaratának foszlányait összekaparni, a bolsevik vallás gyakorlatában szétolvadt egyéniségét újraépíteni.

A párhuzamot túlzónak tartók joggal vethetik közbe, hogy a koestleri hasonlat érvénytelen, mert a kommunizmus legkeményebb változata sem ígér transzcendenciát, Sztálin és Mao kultusza sem terjed a földi élet dimenzióin túl. Az ellenvetés jogos is és nem is. Egyrészt a mai ismert vallások közül sem mindegyik kecsegtet az egyén halálon túli létével, még kevesebb az emberi alakban feltámadással. Másrészt a kommunista hitvallásban is fellelhető valamiféle torz ígélet; az ötéves tervek megvalósulnak, a földi paradicsom egy, de legfeljebb két nemzedék szenvedéseinek árán eljő, az utópia kapui nyitva maradnak.

A kommunizmus = hagyományos vallás képletből hiányzik az Isten, az istenek vagy az istenség oldala. Nem azért, mert a kultusz szervezőinek ilyen szándéka

nem volt, hanem mert az idő bizonyult rövidnek. Akik emlékeznek a Berlin eleste utolsó képsorára (Sztálin hófehér egyenruhában leszáll a hófehér repülőgépről, a hófehér galambok felszállnak) vagy Mao elnökre, kezében a piros könyvecskével, tudják hogy az ikonok már készen álltak. Koestler azonban éppen azt állítja, hogy a kommunista vallás bukását a transzcendens igény tagadása okozta.

A Koestler vallásos meggyőződésének túl korán örvendőket e sorok visszafogottságra intik, hiszen szerinte a vallás nem az öntörvényű kinyilatkoztatás révén lép be vagy lép vissza, a kor társadalmába, hanem a transzcendens kereslet-kínálat piacán nyer pályázatot. Gondolatai mindig a panteizmus és a deizmus pólusai között cikáznak. „Isten helye kiürült, a világon, mint az új bérlőkre váró, kiadó lakás ablakain, huzat süvöltött” - fejezi be a *Sóvárgás kora* című regényét. A hely, számára, betöltetlen marad, a hit otthonának új bérlője nem érkezett meg - az utópia eljövételének idejét nem lehet megjósolni, hiszen még az ezt megelőző kor - keresztény szóhasználattal a parúzia - sem kezdődött el.

„Az én reményem és hitem... egy új hit spontán keletkezésében van, ami kielégítené az emberi szellem 'nagy, józan, szomjúságát', anélkül, hogy egy tudathasadásos állapotot kérne cserébe, s ami visszaállítaná a köldökzsinórt, amelyen keresztül az ember a kozmikus tudat tápláló nedvét kapja, anélkül, hogy szellemi kiskorúságra kárhozná bennünket. S ami a rációt az őt megillető szerény helyre tenné, anélkül, hogy ellentmondana neki... olyan vallás, amely örök érvényű, mégsem avított, ami erkölcsi útbaigazítást ad, megtanítja a meditáció elvesztett művészetét...”

Életének számos paradoxona között nem a legutolsó, hogy a vallási nevelés fontosságát éppen abban a korszakában hangsúlyozta, amikor „kiiratkozott” a zsidóságból. Ezt egyébként, kellően dramatizálva, a *Jewish Chronicle* című londoni hetilapban hirdette meg - de nyilatkozatát, majd később *Júda válaszüton* című cikkét nem követte, néhány a katolicizmus jelképrendszerét dicsérő megjegyzés kivételével, gyakorlati lépés.

„Rendkívül fontos, hogy a gyermek szellemi fejlődését istenhittel kezdje, tekintet nélkül arra, hogy az zsidó, kálvinista, vagy metodista isten. Vallási kérdésekben hagyni kell a gyermeket, hogy ő maga döntsön, amikor erre éretté válik” - tanácsolta azoknak, akik felhívására elhagynák a júdaizmust. „A tízparancsolatot és a hegyi beszédet éppen úgy elválaszthatatlannak tartom, mint a gyökeret és a virágot” - tette hozzá békítőleg.

Életműve és elvei szempontjából végső soron közömbös, hogy benső énjében milyen önazonosságot vallott. Annyi bizonyos és kockázat nélkül állítható, hogy a tételes vallásoktól, az intézményes vallásoktól messze került és messze maradt. Kilencvennégy éves korában elhunyt édesanyjának temetésére rabbit hívott. Az ő hamvasztásán csak néhány közeli barátja vett részt, se vallási, se világi szertartást nem rendeztek: beszéd se hangzott el, zene se hangzott fel. Temetésének rendezői bizonyára úgy vélték, végakarátát így teljesítik leghívebben.

Önéletrajzának négy kötetében, filozófiai munkáiban számtalanszor és teljesen - bár könyvről könyve változó arcot mutatva - kitarulkozott. Ezért talán patetikus vállalkozás megkeresni az egyetlen mondatot, amelyben röviden és pontosan meghatározza magát, bár nem lehetetlen.

„Először is az európai népek nagy közössége tagjának tartom magam, másodszor pedig bizonytalan és vegyes eredetű honosított angol állampolgárnak, aki elfogadja az erkölcsi értékeket, de elveti a dogmáit a hellén-zsidó-keresztény hagyománynak”.

Amint említettem, a letűnt és újjászülető istenek, az ismeretlent faggató csoportok körforgását tanulmányozó Koestler minden vallást többre tartott, és inkább próbált megérteni, mint a sajátját. Ötvenéves korában azután, hirtelen felindulásból, kitűnő időzítésre és drámai tehetségre valló gesztussal kiiratkozott a zsidóságból - de megtorlásul nem tért be máshova, míg életének legutolsó korszakában, óvatos léptekkel, közömbösséget mímelve, visszalopakodott gyökereihez.

„Önutálat a zsidók hazafiassága... A zsidóság beteg fajta: nyavalyája a hontalanság, gyógyszere pedig a hontalanság megsemmisítése. Szocialista lettem, mert utáltam a munkásokat, héber lettem, mert utáltam a jideket” - mondja a *Mint éjjeli tolvaj* főhőse. A gyógymód minden esetben a beteg eltüntetése: a szocializmus lett volna hivatott a proletár lét megszüntetésére - amíg hitt benne -, Izrael állam hívásának tekintette a zsidók héberré alakítását. A magáénak pedig, hogy az őseik földjére visszatérni nem kívánókat, a saját jól felfogott érdekükben, az önkéntes, de teljes beolvadásra.

Álláspontjának paradox voltát jellemzi, hogy 1948-ban, miután az *ígéret és Beteljesedés* című nagyesszéjében elmondta, a zsidó állam újraalakulásának sikertörténetét, tüstént kihirdette, hogy ez a kezdet egyúttal a diaszpóra végét jelenti; a Jeruzsálembé visszatérés immár vízum és hajójegy, nem metafizikai remény kérdése, a formális logika szabályai szerint kikerül a vallás jelképrendszeréből.

Következtetései, elsősorban az angol nyelvű zsidó sajtóban, megütközést keltettek - botrányt azonban nem. Addigi hívei az angol szellemi éghajlathoz alkalmazkodni kívánó különccségeként, a zsidó közösségen belül is természetes szólás- és gondolatszabadság termékeként fogadták szavait.

Koestler azonban nem hagyta ennyiben. Hat évvel később, a *Júda válaszüton* című esszéjében, visszatért a témára, beledolgozta a londoni *Jewish Chronicle*-nek adott interjúját, és kiegészítette - újabb kérdező híján - egy öningerjével. Írásának célja az volt, hogy miután szakítását a júdaizmussal megfelelő drámai környezetbe helyezte, most újabb végső következtetéseket levonva a fordulatnak saját logikája szerint megfelelő ideológiai alapot is adjon.

Értelmezése szerint „a múltbeli kudarcok és tragédiák... azon a téves feltételezésen alapultak, hogy a zsidók a befogadó nemzet teljes jogú tagjai lehetnek, hogy közben megőrzik vallásukat, és továbbra is a kiválasztott fajhoz tartoznak.

Az etnikai beolvadás lehetetlen úgy, hogy közben a zsidó hit megmarad; a zsidó hitet pedig nem lehet megtartani úgy, hogy közben etnikailag beolvadnak". Hozzáteszi, Weizmannt, Izrael első államfőjét idézve, hogy a zsidók batyujukban cipelik a gyűlöletet - különállásuk miatt ők maguk felelnek az antiszemizmusért.

A beolvadásra ösztönzött sorstársait azzal vigasztalja, hogy „... ami a Biblia után jött, az vagy nem jellegzetesen zsidó, vagy nem képezi részét az élő hagyománynak". Hozzáteszi, hogy a *Biblia* utáni korban a zsidó szellemi tevékenység teológiai jellegű volt, a rabbinikus szövegmagyarázatokat középkori skolasztikának, szőrszálhasogatásnak tartja, a többi alkotót, mivel nem héber vagy nem csak héber nyelven írtak, kiiktatja a zsidó kultúra köréből. Ennek következtében: „a mai zsidóságnak nincs közös kulturális hagyománya, csak bizonyos szokásaik és viselkedésmintáik". A zsidó vallás elhagyásával tehát nem vesztenek sokat. Annál is kevesebbet, mert az Ószövetség etikai hagyományát a kereszténység is átvette. A szülőknek a következő tanácsot adja: „Ha már vallásos nevelésben kell részesíteni gyermekemet, hadd legyen az a vallás, amiben játszótársai is nevelkednek, s ne olyan, ami elválasztja őt a maga ősi faji dogmájával."

Gondolatsorának végállomása, öregkori munkája, a *Tizenharmadik törzs*, amelyben azt bizonygatja, hogy a közép-kelete-urópai zsidók voltaképpen nem az Izrael földjéről elűzöttek leszármazottai, hanem a kaukázusi eredetű kazároké; így a magyar zsidók a honfoglalókkal érkeztek mai hazájukba. A szemitának vélt népcsoport üldöztetése, majd elpusztítása félreértésen alapult.

Nem feladatom, hogy Koestler vélekedéseit megcáfoljam. Indokolt azonban viselkedésének indokait, mélyebb okait megvizsgálni.

Az első, hogy állításainak nagy része a tudatlan ember arroganciáján alapszik. Azt mondom-e, hogy a XX. század nagy szellemeinek egyike a zsidóság dolgaiban tudatlan volt? Igen. Amint említettem időskori történeti esszéjében hivatkozik néhány héber szerzőre, akik korábbi álláspontja szerint nem is léteztek. Ugyanakkor szándékosan összekeveri a beszélt és az írott irodalmi nyelvet és a kétnyelvű - például a héber-arab vagy a héber-francia, illetve a héber-olasz nyelvű - szerzőket. Megvetően szól a jiddisről, nem vesz tudomást arról, hogy ennek a XVIII. századtól kezdve jelentős nyomtatott irodalma volt, hogy a holokauszt előtt jiddis nyelvű filmek is készültek és, hogy elbeszélőik között Nobel-díjas is van.

Ugyanakkor a „fordított hazafiságot" is gyakorolta, ami a saját meghatározása szerint annyit tesz, hogy dicséretes minden, ami máshonnan ered, de lebecsülendő, ami belülről, a saját fajtájából érkezik. így például a hindu misztikában vagy a zen buddhizmusban elmélyedni tudós emberhez méltó tevékenység, de a kabbalát tanulmányozni babona; Assisi Szent Ferenc példabeszédei a kulturális hagyomány féltve őrzendő kincsei, de a haszidizmus alapítójának, Báál Sém Tovnak példabeszédei elmaradottságát bizonyítják.

A harmadik jelenség egyetemes, mondhatni apokaliptikus pesszimizmusából ered. A diaszpóra kétezer évét megszakítatlan szenvedéstörténetként írja le, a gettót a zsidóság általános és ősi életformájának. Nincs hely a tényeket felidézni: legyen elég annyi, hogy a diaszpórában az üldözés hosszú századait fénykorok is követték, hogy az évezredeként lefestett gettólét olasz, német és osztrák földön mintegy négyszáz évig tartott - máshol ismeretlen volt. Mivel a felvilágosodás korát ellenérzésekkel szemlélte, a racionalizmus eljövételében látta a totalitárius társadalmak kezdetét, vitairataiban egyszerűen figyelmen kívül hagyja a szekularizációs törekvéseket és a világi állam létét. Ha ugyanis a zsidók üldözését a többségtől eltérő vallásuk magyarázza, és az államnak nincs joga és lehetősége, hogy megvédje őket, akkor eltűnésük sorsszerű és egyszersmind kívánatos is. Ugyanígy nem vesz tudomást a zsidó közösségekben lezajlott felvilágosodásról és a szekularizációról: nem említi például Moses Mendelsohn nevét, aki műveiben elválasztotta a vallást az etnikumtól.

Legvégül: Koestler viselkedését nehéz egyedinek vagy atipikusnak nevezni. A bíráló, veszekedő, távozással fenyegető, önazonosságát megtagadó és új identitását fennen hirdető figura a zsidó táj jellegzetes alakja, Babilon vizeitől a Duna habjaiig. Elég Szabó István felejthetetlen *A Napfény izének* dzsentrit játszó ifjú vívóbajnokára gondolni.

Paradox nézetei azonban, most, fél évszázad távlatából arra ösztönözhetnek, hogy a nem kevésbé paradox zsidó léten elgondolkozzunk. Nem a zsidókérdés megoldásán. Heller Ágnes éppen legutóbbi művében mutatta ki, hogy ez - éppúgy mint az emberkérdés - megoldhatatlan. Ha Koestlert nem a kérdések megoldójának, hanem provokátornak, az üvegházba téglákat hajítónak tekintjük, akkor vállalkozása hasznot hajtott. Egyrészt újabb elemekkel gazdagította a vitát arról, hogy ki és mi a zsidó; mit mond a témáról a genetika, az antropológia, a történelem és a vallástörténet, mi Izrael állam küldetése, mi lehet a diaszpóra sorsa az államalakítás után. És újabb válaszokat hozhat olyan fel nem tett, vagy csak félve-halkan feltett kérdésekre, mint az egyének és csoportok önazonossága, az önkép és környezet képe közötti kognitív disszonancia, az antiszemitizmus gyökerei, vallás, erkölcs és emberi méltóság.

Ma már senkinek sem jut eszébe azt vizsgálni, hogy mekkora Casanova emlékiratainak valóságtartalma, vagy ítéletet mondani Sade márki erkölcseiről képzelgéseinek tükrében. Koestler kijelentéseiből is a század makacs faggatójának máig időszerű kérdései hallatszanak.

Felhasznált irodalom:

- Arthur Koestler: *Sötétség délben*, Reform-Európa kiadó, 1989. (fordította: Bárt István)
- Mint éjjeli tolvaj*, Fabula, 1997. (fordította: Borbás Mária)
- Nyílveessző a végtelenbe*, Osiris, 1997. (fordította: Makovecz Benjámin)
- A Láthatatlan írás*, Osiris, 1997. (fordította: Makovecz Benjámin)
- Szellem a gépben*, Bp., Európa, 2000. (fordította: Makovecz Benjámin)
- A dajkabéka esete - A vak véletlen gyökerei*, Bp., Európa, 2002. (fordította: Makovecz Benjámin)
- The Age of Longing*, Hutchinson, 1951.
- The Lotus and the Robot*, Hutchinson, 1960.
- Juda at Crossroads*, 1954, in: *The Trail of the Dinosaur*, Collins, 1955.
- Science and Parascience in The Heel of Achilles*, Hutchinson, 1974.
- Sigmund Freud: *Rossz közérzet a kultúrában*, in: Sigmund Freud: *Esszék*. Gondolat, 1982.
- Dávid Cesarani: *Koestler, The Homeless Mind*, London, William Heineman, 1998.
- Joó Tibor: *Történefilozófia és metafizika*, Ister, 2001.